

MARITA MATHIJSEN

L

DE LEZER
VAN DE 19de EEUW

Uitgeverij Balans

Inhoud

Vooraf 7

HOOFDSTUK 1

De nieuwe eeuw 1800-1814 11

Natuurrampen 14, De politieke situatie: kanteltijd 18, De politieke situatie: overleven 23, Betrokken letteren 25, De omgang met de letteren 30, Het literaire circuit: Willem Bilderdijk 36, Het literaire circuit: andere schrijvers die gekend werden 41, Wat kocht de lezer, wat leende hij? 51, Het literaire verleden 57, Lessen in literatuur 60, Meninge n over letterkunde 63, De boeken van 1800-1814 68, De toptien 74

HOOFDSTUK 2

Vaderlandse gevoelens 1814-1830 87

De politieke situatie 88, Betrokken letteren: bevrijding van Napoleon 93, Betrokken letteren: het Verenigd Koninkrijk 97, Betrokken letteren: verlichters en orthodoxen 104, Betrokken letteren: literatuur en liefdadigheid 112, Herstel van het literaire circuit 114, De vrouwen: mogen ze meedoen? 124, Tijdschriften 127, Veranderingen in de maatschappij 129, Het literaire verleden 133, Verandering van smaak 134, De toptien 145

HOOFDSTUK 3

Triomf van het proza 1830-1848 151

De politieke situatie: de Belgische Opstand 151, Betrokken letteren en de Belgische Opstand 156, Na de afscheiding 162, Religie en de letteren 167, Veranderingen in de maatschappij 172, De cholera in de literatuur 177, Betrokken letteren 186, Het literaire circuit 195, De tijdschriften 206, Verandering van smaak: de romantiek 208, Verandering van smaak: het realisme 221, Het literaire verleden 231, De toptien 233

HOOFDSTUK 4

De lust in het alledaagse 1848-1868 237

De politieke situatie: 1848 239, Betrokken letteren: 1848 243, Politiek en maatschappij na 1848: het buitenland 247, Politiek en maatschappij na 1848: Nederland 253, De pen in de inktpot of de taak van de dichter 262, Veranderingen in de maatschappij 272, Het literaire circuit 279, Luisteren naar literatuur 297, Tijdschriften 305, Het literaire verleden 307, Verandering van smaak 312, De toptien 319

HOOFDSTUK 5

Strevers en solisten 1869-1900 325

De politieke situatie 329, Veranderingen in de maatschappij 333, Betrokken letteren 341, Emancipaties 347, Emancipaties en betrokken letteren 357, Het literaire circuit 365, Schrijvers in de openbaarheid 378, Verandering van smaak 383, De smaak die niet veranderde 389, Veranderingen in de boekenconsumptie 394, Tijdschriften 398, Het literaire verleden 402, De toptien 404, De toptien van de negentiende eeuw: toen en nu 412

Achteraf 415

Dank 425

Noten 427

Bibliografie 439

Lijst van illustraties 455

Register 457

Vooraf

Ik stel u voor: L. Hij is de lezer van de negentiende eeuw. Ik noem hem een hij, maar eigenlijk heeft hij geen vast geslacht. Soms is hij een vrouw, soms een man. L staat voor de man of vrouw in de negentiende eeuw die van lezen houdt, die weet wat er aan nieuwe romans en gedichten op de markt komt. Hij kan je zo vanbuiten vertellen in welk jaar Willem Bilderdijk gestorven is en in welk jaar Hendrik Tollens. In de leesclub waar hij lid van is discussieert hij over nieuwe boeken. Hij heeft een abonnement op de *Vaderlandsche Letteroefeningen* en later leest hij *De Gids*. Zijn vaste boekhandelaar weet welke boeken hij wil kopen. L leest niet alleen literatuur, hij leest ook verhandelingen, pamfletten, vertalingen en heruitgaven van oude meesters. Hij gaat ook naar literaire voordrachtsavonden, waar bekende en minder bekende schrijvers hun nieuwe werk komen voorlezen. Hij houdt van mooie verhalen, van schrijvers die alle mogelijkheden van de Nederlandse taal uitbuiten. Hij beseft ook dat literatuur iets met je doet: ze geeft troost, ze windt op, ze zorgt ervoor dat je met meer medeleven in de wereld staat. L heeft de hele negentiende eeuw niet dezelfde leeftijd, soms is hij jong, soms wat bejaarder, maar meestal is hij rond de veertig, hij is gemiddeld. De eeuw veroudert – hijzelf niet, omdat hij slechts een *type* is. Hij lijkt op u. Althans: als u zo iemand bent die op de hoogte is van de literatuur maar geen alleslezer, als u een mening heeft over wie de belangrijkste schrijvers zijn, over wie de P.C. Hooft-prijs verdient, op de hoogte bent van literaire schandaaltjes, bezoeker van de betere boekwinkel maar ook van bol.com en boekwinkeltjes.nl. Als u graag een boekenbon geeft als verjaardagscadeau en die ook graag krijgt, en altijd wel de boekenbijlagen van de kranten doorneemt.

Het type heeft andere gewoonten in de negentiende eeuw, en die zijn weer anders in het begin van de eeuw dan aan het eind. Ik probeer L te benaderen vanuit zijn eigen tijd. Ik schrijf als het ware een biografie van de lezer van de negentiende eeuw. Mijn gedachte daarbij is dat mensen in een bepaald tijdvak kennis delen, ook op het gebied van literatuur. Dat nu iedereen weet wie Arnon Grunberg en Adriaan van Dis zijn. Dat er kennis is waaraan in gesprekken gerefereerd kan worden zonder dat uitleg nodig is. Die verandert: over tien jaar moet misschien wel uitgelegd worden wie dat zijn. Maar er is ook gedeelde smaak: nú leest men graag Marieke Lucas Rijneveld, maar Maarten 't Hart met deels dezelfde thematiek is op de achtergrond geraakt. Ook sensatie is gemeenschappelijk: de lezer verkneukelt zich over schandalen, plagiaatkwesties, venijnige afrekeningen en heeft het erover met anderen.

Mij gaat het erom te achterhalen wat L tóen belangrijk vond in de literatuur, en waarom. Daarom geef ik hem af en toe letterlijk het woord, in fictieve dagboekstukken, waarin ik probeer in het hoofd van de toenmalige lezer te kruipen. Wat deed een verhaal met hem of haar? Waarom dweept L toen met romans die we nu niet meer appreciëren? Waarom vond hij het belangrijk dat literatuur waarden uitdroeg over de maatschappij en welke waren dat? Waarover sprak hij of zij aan de eettafel, in het koffiehuis, bij het dameskransje, waarover roddelde hij, welke boeken moest hij gelezen hebben om erbij te horen? Maar er is ook een drijfveer die L zich misschien niet zo bewust is: literatuur is de dubbelspion van de samenleving. Of eigenlijk een driedubbele spion. Ze staat in dienst van lezer, schrijver en samenleving. Ze signaleert via verhalen wat er aan de hand is, ze verraadt wat mensen op een bepaald moment bedrukt, wat hen angstig maakt, waar ze niet voor kunnen vluchten. Schrijvers hebben het vermogen die collectieve bekommernis in literatuur vast te leggen, ook al zullen ze dat lang niet altijd bewust doen. De maatschappij profiteert ervan, want wat onder de oppervlakte ligt wordt door de literatuur zichtbaar en herkenbaar gemaakt.

Daarbij draait het om het hele verschijnsel literatuur, dus ook om de podia, de uitgevers, de winkels. Ik betrek natuurlijk ook vertalingen bij L's collectieve kennis. Niet om te weten wat er zich in het bui-

tenland afspeelde, maar om te weten wat er bij de Nederlandse lezers terecht kwam. Dat kan via vertalingen gebeuren. Bepaalde genres of thema's kunnen op een bepaald moment in heel Europa populair zijn. L ging ook naar het theater. Hij bekeek nieuwe toneelstukken, maar ging ook naar oude stukken die nieuw opgevoerd werden. Als er een belangrijk middeleeuws manuscript ontdekt werd en er een uitgave van kwam, had L hier weet van, maar als het de zoveelste editie van Jacob van Maerlant door een geleerde van de Leidse universiteit betrof, was hem dat onverschillig.

Dit is dus wat ik wil reconstrueren: dat wat via de toenmalige media doordrong bij L en welke consequenties hij daaraan verbond – of hij en zijn tijdgenoten het boek lazen waar zoveel over geschreven of gesproken werd en of ze massaal naar voordrachten van schrijvers gingen.

Stromingen in de literatuur vermeld ik alleen als daar in die tijd ook over geschreven werd. Als de lezers een boek op een gegeven moment 'romantisch' noemen, dan is het dat, ongeacht wat er later over geschreven is. Schrijvers die niet in het korset passen van wat wij tegenwoordig de canon noemen, komen aan de orde ongeacht hun tegenwoordige koers. Het criterium is of ze in de openbaarheid doordrongen.

Biografische details ga ik niet uit de weg, Een huwelijk, een overlijden, een herdenking, een ruzie: als die naar buiten komen, horen ze erbij.

Belangrijk voor mij is vooral de uitstraling van een tekst. Wat voor boodschap bevatte die en werd die opgepikt? Elke tekst draagt tekens in zich over wenselijke en onwenselijke opvattingen, oordelen en handelingen. Toen veel mensen *De hut van Oom Tom* lazen, veranderde de opvatting over slavernij ingrijpende dan de doorwrochte geschriften van de abolitionisten voor elkaar hadden gekregen.

U krijgt dus geen traditionele literatuurgeschiedenis van mij. Geen geschiedenis van stromingen, geen op esthetische oordelen gebaseerde selectie, slechts zijdelings een analyse van de functie van literatuur. Wat u wel krijgt: een geschiedenis van het literatuurlezen in de negentiende eeuw, zoals die uit de toenmalige media te recon-

strueren valt. Ik begin elk hoofdstuk met een overzicht van politieke en maatschappelijke veranderingen, voor zover van invloed op L. Ik ga ook in op gewoontes in schrijven, lezen, recenseren in een bepaald tijdvak. Ik richt de lens op literaire affaires, op nieuwtjes, op schrijvers die de aandacht trokken en vooral: op de succesboeken.

Ik opende deze inleiding met 'ik', tegen elk goed gebruik in. Daarom wil ik met 'u' eindigen: u bent de bloedverwant van de L uit de negentiende eeuw, dit boek draag ik op aan u.

INKIJKPAGINA'S

De nieuwe eeuw

1800-1814

L Wij wilden gezamenlijk de nieuwe eeuw ingaan. Op oudjaar was ik met vrouw en kinderen in een huurkoets naar mijn broer in Haarlem gereden. Na het avondeten brachten wij bij uitzondering samen de kinderen naar bed. Mijn vrouw probeerde uit te leggen dat ze in de achttiende eeuw insliepen en morgen in de negentiende eeuw zouden wakker worden. Ik geloof niet dat ze ervan onder de indruk waren. Vervolgens liepen wij naar het gebouw van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, waar die avond ook vrouwen welkom waren. Adriaan Loosjes zou er spreken, en ik was benieuwd die dichter te leren kennen. Hij staat bekend als een oprecht patriot en vaderlander. Wij kwamen toevallig gelijk aan met Loosjes, en mijn broer stelde hem aan mij voor. Nadat we enige woorden gewisseld hadden, keek hij op zijn zakhorloge en zette dat gelijk met de tijd op de kerkklok van de Bavo. 'U bent een precies man,' zei ik, waarop hij begon te lachen en verklaarde dat hij het moment van de eeuwwisseling niet op een verkeerd tijdstip wilde ondergaan.

Het was een bonte avond. Gewoonlijk staat er één lezing op het programma, gegeven door de dominee of een schoolmeester, maar voor deze buitengewone avond mocht iedereen die de schrijfpennen hanteert gedichten voordragen. Daar waren dus ook wat halfbakken amateurs onder. Enige minuten voor middernacht kwam Adriaan Loosjes op het podium. Hij overdacht de bittere laatste jaren van de eeuw, met de overheersing door vreemden en interne verscheurdheid. De hele achttiende eeuw was een gruwelijke eeuw geweest, zei hij, die nu naar zijn einde

liep. Precies bij de eerste klokslag van de Bavo om twaalf uur was hij bij:

Hoe 't zij, o Vriendenkring! nog weinig schreden maar,
En de Achttiende Eeuw verdwijnt; is als een rook vervlogen:
Eene enkle schrede nog; –

Toen wachtte hij tot de klok twaalf keer geslagen had en ging door:

de Negentiende is dáár;

Daarop begonnen de mensen te juichen, maar Loosjes maande de massa tot stilte, want:

Zij treedt haar loopbaan in, met duisternis omtogen.

Ja, dat klopt wel, die duisternis. Die Franse dwang neemt hand over hand toe. Toch eindigde de dichter wel hoopvol: hij wees erop dat er in de komende eeuw mensen zullen komen met hart voor het goede. Juist de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen kweekt nieuwe burgers, die bereid zijn offers te brengen voor het algemeen heil. Toen iedereen daarna een glas wijn dronk op de nieuwe eeuw waren wij in een opgewonden stemming. Wellicht dat er nog ongekende rampen komen, maar met een onbaatzuchtige burgerij zal het een goede eeuw voor iedereen worden.¹

Er werd niet vreugdevol teruggekeken op de voorbije eeuw, integendeel. Begin november 1799 had een orkaan over Noord-Nederland geraasd die diverse slachtoffers had gemaakt, bomen geveld en dijkdoorbraken veroorzaakt. De dichter M.C. van Hall vergeleek die storm met de politieke gebeurtenissen, en net als Loosjes vervloekte hij de achttiende eeuw:

Jacob Cats, *Dijkdoorbraak bij Bemmel 1799*.

Zink in het niet terug, rampzaligste der Eeuwen,
Ga onder, in een zee van tranen en van bloed!
De menschheid leed te lang door 's menschen euvelmoed;
Men hoorde haar alom, tot God, om redding schreeuwen.
't Scheen dat haar bange kreet, door 't krijgsrumoer versmoord,
Niet tot den Hemel steeg, door God niet wierd gehoord.
De volken zagen haar in bloedig stof verzonken;
Maar 't schouwspel 't geen, weleer, Barbaaren had verzacht,
't Gevoel weêr in het hart van 't wreedste monster bracht,
Scheen nu der volken drift in heeter gloed te ontfonken.²

Kortom: verdwijn, eeuw van strijd, waarin vergeefs om hulp van God geroepen werd, te heftig waren de aanvallen, de strijd riep geen mededogen op. Van Hall was behalve dichter ook politicus, en stond aan

de kant van de gematigd progressieven. De orkaan van november beschouwde hij als een teken van God dat het tijdvak niet deugde. Die tekenen gingen door in het nieuwe jaar. De winter van 1799-1800 was uitzonderlijk streng, en toen de dooi intrad viel het losgebroken ijs van de rivieren de omliggende dorpen en steden aan. Zelfs de stevigste dijken bezweken, de schotsen verpletterden eeuwenoude gebouwen, hele huisgezinnen werden begraven onder de puinhopen van hun woningen.

De natuurrampen die het land troffen, werden beschouwd als symbolen van de algemene ontreddeering. De achttiende eeuw had weinig goeds gebracht, de vaders lieten een verbasterd Nederland achter, de toekomst was heel onzeker. Dit is wat overheerst bij de gedichten die geschreven werden om de eeuwwisseling te gedenken.

Natuurrampen

De natuur was niet mild in die tijd. Niet in de voorbije achttiende eeuw, en evenmin in de eeuw die volgde. Als het regende kwam er geen motregen, maar stortregen. De rivieren overstromden, dijken braken door. Duizenden mensen verloren bij overstromingen het leven. Als het vroom, vroom het hard. Er was dan geen scheepvaart meer mogelijk, en Amsterdam kreeg het drinkwater uit de Lek niet meer aangevoerd. Bij storm stortten huizen in en vergingen schepen. De natuur was slechts voor een deel getemd, zij was onberekenbaar en kon toeslaan als een seriemoordenaar.

Deze natuur doordrenkt dan ook de kunst van de eerste helft van de negentiende eeuw. Het geweld van de natuur werd daarbij gezien als een metafoor voor de woelige tijden van ná de Franse Revolutie. Het meest geschilderde tafereel van die tijd is de schipbreuk. Keer op keer werd de mens afgebeeld die probeert koste wat kost te overleven in de woedende zee. In heel Europa raakte het schilderij van Théodore Géricault, *Het vlot van de Medusa*, uit 1818 bekend. Daarop beeldde Géricault de laatste levenden op een vlot van schipbreukelingen af, die in de verte een schip zien naderen. Op de voorgrond van het grote doek liggen nog de lijken van mensen die de ontberingen niet over-

Théodore Géricault, *Het vlot van de Medusa*.

leefd hebben. Het schilderij was op een werkelijke scheepsramp uit 1816 gebaseerd. Om het er zo realistisch mogelijk uit te laten zien, had Géricault lijkenhuizen en hospitalen bezocht. Géricaults schilderij laat aan de horizon licht gloren. Onheilspellend of hoopgevend?³

Heftige contrasten zitten ook in *Schipbreuk op een rotsachtige kust* van de Nederlandse romantische schilder Wijnand Nuijen uit 1837. Het onweer heeft een driemaster op de kust geworpen. Overal liggen doden en gewonden. Omwonenden proberen nog wat slachtoffers te redden. De zon breekt door de wolken heen, maar zijn licht benadrukt slechts de macabere ramp. Het beschijnt een zeildoek dat als een lijkwade op het strand ligt. Geen mens is bestand tegen natuurgeweld.

Beide schilderijen hebben een politieke lading: de mens is het slachtoffer van hogere machten. Maar beide schilders werken ook met een lichtval. Alleen om het contrast met de duistere werkelijkheid te vergroten? Ik denk dat het niet de bedoeling van de kunstenaars is dat

Wijnand Nuijen, *Schipbreuk op een rotsachtige kust*.

de toeschouwers ontmoedigd worden. Zie het doorbrekende zonnelicht bij Nuijen, zie de horizon in de verte bij Géricault. De boodschap is ook: hou vol, kom in opstand, er gloort redding.

Hetzelfde gebeurde in de literatuur. Scheepsrampen, overwinteringen op Nova Zembla, overstromingen en stormen: dat zijn de grote thema's van de literatuur in de eerste decennia van de eeuw. En altijd brachten de lezers en de schrijvers ze in verband met de politieke situatie. Op een andere manier kon men nog niet denken over de Revolutie: die was een vorm van natuurgeweld geweest die niet te beheersen viel. Maar verandering was wel degelijk mogelijk – dat beseften de kunstenaars.

- L** Op de sociëteit schoof mijn buurman mij een vers toe dat geschreven is door Jan Fredrik Helmers. Hij roept ons op tot geweld om de Fransen te verdrijven:

Barst los in woedende onweêrsbuijen!
Valt aan van 't noorden en van 't zuiên!
Stort neêr, verplet het vloekgedrocht!
Maakt, maakt een einde aan onze ellenden,
Trapt, trapt het monster op de lenden,
[...]
Zijn Broederschap is moorderije,
Zijn Vrijheid, de ergste slavernije,
Gelijkheid niets dan roof en moord.⁴

Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, die mooie woorden van de Franse Revolutie, hebben slechts slavernij gebracht over heel Europa, zegt Helmers. Hij heeft potjandorisch gelijk en ik bespeur hier overal dat degenen die meegewerkt hebben aan de omwenteling van 1795 nu teleurgesteld zijn. De Fransen lijken ons steeds verder te willen knechten. Helmers zag dit al twee jaar geleden, toen hij in zijn 'Aan mijne landgenooten' ons waarschuwde voor de Franse roversbende:

Zal dan een rooverbende, o schand!
Een naakte horde van afzigtelijke slaven,
Als englen des verderfs, met toortsen in de hand
Het eertijds bloeiend Nederland,
Door een' afschuwelijken brand,
Bij 't zinloos vreugdgeschal, in puin en asch begraven?⁵

Het is verbluffend wat zo'n dichter voorziet! Iedereen geloofde indertijd dat de Fransen ons kwamen verlossen van die zelfzuchtige veelvraat van een stadhouder, en dat ze ons zouden helpen bij het herstel van de oude Republiek. Hadden we maar beter geluisterd naar Helmers. Wat eerst een fraaie zonsopgang leek, is omgeslagen in noodweer, barbaren nemen ons land in. De

Revolutie heeft de samenleving niet menselijker gemaakt en de Franse strijders hebben de omwenteling slechts gebruikt om de heerschappij over Europa te krijgen.

Maar niet alle hoop was vervlogen. Wat overleefde was de erfenis van de verlichting. De verlichte denkbeelden zouden het houvast blijken te zijn voor de komende tijd. Het moest anders, maar tegelijk hoefde het niet zo rigoureuus als de Franse revolutionairen gewild hadden. Dat er een menswaardiger samenleving moest komen, en dat de overheid daaraan kon bijdragen, daarover was men het eens. De dichter Helmers was een boegbeeld van de tolerante verlichting: de maatschappij moest er een van en voor iedereen worden, en dat kon tot stand komen door samenwerking van politiek en burgerij. Daarin vertegenwoordigde hij de denkbeelden van een flink deel van de lezende bevolking, en van collega-schrijvers zoals Adriaan Loosjes. Maar dat ging pas gelden toen de eeuw al een stuk op streek was.

De politieke situatie: kanteltijd

Men kan er zich bijna geen voorstelling van maken hoe verwarrend en tumultueus de politiek in de laatste jaren van de achttiende eeuw geweest was. Een gruwelijke tijd, zoals de dichter Loosjes schreef. Zelfs als je alleen naar de laatste vijf jaren van die eeuw kijkt, na de verdrijving van de laatste stadhouder, krijg je er nauwelijks grip op. Eenvoudige indelingen in partijen, in conservatief en revolutionair, nationaal en gewestelijk, volstaan niet. Burgers met heel verlichte denkbeelden konden aan de kant van de conservatieve politiek staan, terwijl er behoudzuchtigen waren die staatkundige vernieuwingen inbrachten.

Toch zijn grove indelingen nodig om te begrijpen waar de dilemma's van de tijd zitten. Vóór 1795 kun je spreken van twee groepen in de politiek van Nederland: de patriotten of kezen enerzijds en de orangisten of stadhoudersgezinden anderzijds. De stadhouder, Willem v, was het breekpunt. De man had een greep op de Republiek

gekregen die gevaarlijk dicht tegen die van een koning aanlag en zich koninklijke allures aangemeten. De principes van de oude Republiek trad hij met voeten. De patriotten wilden de macht van de stadhouder breken. ‘Kezen’ werden ze genoemd naar Kees de Gijselaar, een van hun voormannen. Aan de andere kant waren er de orangisten, die niet wilden erkennen dat de waarden van de oude Republiek gedevalueerd waren. Die maalden er niet om dat de stadhouder politieke beslissingen in zijn eentje nam. Zij geloofden dat God zelf de stadhouder aangewezen had als zijn vertegenwoordiger in staatkundige zaken en zo moest het dus blijven.

Zo simpel was de politiek echter niet: er was wel degelijk een soort parlement, de Staten-Generaal, het landelijk overlegorgaan waarin elk gewest zetels had. Het probleem was dat de mannen veelal door vriendjespolitiek daarop waren gekomen – en dat waren dan vriendjes van de stadhouder uit vooraanstaande regentenfamilies. De regenten die erin zaten, waren eropuit zichzelf te bevoordelen. Patriotten kregen geen plek in de Staten-Generaal.

Buiten de politiek is er nog een scherpe mentale breuklijn. Die loopt tussen verlichtingsaanhangers en conservatieven. Simpel samengevat komt het hierop neer: de verlichtingsaanhangers hanteren de rede als een instrument om de mens en de natuur te doorgronden. Veel van wat vroeger aan duistere machten toegeschreven werd, kon verklaard worden, sinds de wetenschappelijke kennis zo sterk toegenomen was. De conservatieven daarentegen veronderstelden in alles wat er gebeurde de almachtige hand van God. De natuur is afhankelijk van Gods wil. Orkanen, bliksems en overstromingen zijn niet de natuurlijke gevolgen van weersomslagen, maar God stuurt die de mens toe om hem te straffen. Bij het gedachtegoed van de verlichters hoorde ook de gelijkwaardigheid. In principe heeft ieder mens dezelfde rechten, iedereen heeft recht op onderwijs, iedereen mag meebeslissen over algemene zaken. In de politiek betekende dat: een democratie in plaats van de autocratie van een koningshuis. In Nederland zou het bewind van de stadhouder en zijn regenten dan het veld moeten ruimen.

De breuklijnen lopen in Nederland grillig door de politieke en mentale groepen heen. Er zijn orangisten die verlichte denkbeelden

Anoniem, *Generaal Pichegru steekt de bevroren Waal over met zijn Franse troepen.*

D. Langendijk & C. Meijer, *Het vertrek van Prins Willem den Vijfden (de stadhouder).*

hanteren en patriotten die ervoor terugschrikken de macht bij het volk te leggen. Vanaf 1780 zo ongeveer is er een continue wisseling van macht tussen patriotten en orangisten, en een verhit discours tussen aanhangers van verlichte denkbeelden en conservatieven. De pamfletten en tijdschriften die in die tijd uitkwamen, getuigen van een interne verdeeldheid in de Republiek die niet te lijmen viel.

Tegen het eind van de eeuw, in 1795, kantelde de macht in het voordeel van radicale, verlichte patriotten. Met hulp van Franse troepen namen ze de regering over en stichtten de Bataafsche Republiek. Die heeft bizar genoeg haar ontstaan te danken aan het weer, aan de strenge vorst in dit geval. Generaal Pichegru, die met zijn Franse troepen de patriotten te hulp kwam in de strijd tegen de stadhouder en de orangisten, kon zonder problemen de stijf bevroren rivieren overtrekken, nadat hij eerst maandenlang in het zuiden was blijven steken. Het ijs had bruggen gebouwd over de natuurlijke watergrenzen. De stadhouder nam de benen, beter gezegd de boot, naar Engeland.

‘Provisionele representanten van het volk van Holland’ namen de leiding over. Weldra werden de rechten van mens en burger geproclameerd en het monopolie van de protestantse kerk afgeschaft. De voorrechten van adel en heren werden opgeheven. Dat ging zo ver dat men de naam van *’s-Gravenhage* en *’s-Hertogenbosch* veranderde in Den Haag en Den Bosch. In Friesland en Groningen waren er pittige rellen. Op grafstenen in en buiten kerken werden woorden als ‘hertog’, ‘graaf’, ‘heer’ met grof geweld weggebeiteld. In Leeuwarden moesten zelfs de skeletten van de Friese Nassau’s het ontgelden. Ze werden uit hun kisten gehaald, en in een natte bijkelder op een hoop gesmeten. De loden kisten werden gesmolten voor hergebruik. In de Dom van Utrecht vernielden opgefokte patriotten de tombe van gravin Anna van Solms. Ook het praalgraf met restanten van graaf Engelbert II moest het ontgelden, in de Grote Kerk van Breda.

Maar de nieuwe Republiek was niet zo snel in kannen en kruiken. Er waren grote meningsverschillen tussen patriotten die voormalige regenten wilden verjagen en anderen die nog respect voelden voor het oude regime. Wat de ene de gerechtvaardigde wil van het volk noemde, stond voor de ander gelijk aan totale revolutie.⁶ Het regime slaagde er toch in een grondwet te produceren. Dat was de eerste grond-

Patriotten vernielen de graven van Friese Nassau's.

wet van Nederland, en die werd in 1798 met overweldigende bijval aangenomen. Het was een van de modernste en vooruitstrevendste grondwetten van zijn tijd.⁷ Hij is verbazingwekkend helder, staat ver af van de verkrampde stijl van latere wetsteksten en is veel directer en minder pompeus dan oudere staatsregelingen. Een literaire tekst bijna, in zijn visie en in zijn klaarheid.

De opstellers richten zich in hun *Proclamatie* direct tot de 'BATAVEN'. Ze wijzen op parallellen in de geschiedenis. In de tijd van de Batavieren hebben 'wij' onze vrijheid tegen de Romeinse tirannen verdedigd. In de Tachtigjarige Oorlog kwamen we in opstand tegen de Spaanse onderdrukking, en nu hebben we opnieuw de ketenen afgerukt. De 'oppermagtige, vrije Bataven!' kunnen nu zelf over hun lot beschikken en een voorbeeld geven aan de rest van Europa, door voor deze grondwet te stemmen, 'zonder zig te bezoedelen met de ijslijkheden eener bloedstorting, noch met de ongeregdheden eener burgerlijke beroerte'.⁸ 'Bezoedelen', 'bloedstorting', 'ijslijkheden': het zijn woorden die passen bij het mentale én het werkelijke klimaat bij die omslag rond 1800.

De politieke situatie: overleven

Toen de Fransen begin 1795 over de rivieren trokken, was Napoleon nog een vrij onbekende brigadegeneraal. Oorlog was er wel al tussen Frankrijk, Oostenrijk en Pruisen. De Fransen hadden het tegenwoordige België bezet, en daarmee de Oostenrijkers geschoffeerd die daar het bewind voerden. Die oorlog had alles te maken met de overlevingskansen van het Franse koningshuis. Dat werd bedreigd door de revolutionairen. Die hadden het na de Revolutie van 1789 nog even aangezien met Lodewijk XVI. Oostenrijk en Pruisen vreesden echter zijn val en riepen in 1791 andere Europese staten op om mee te werken aan zijn redding. Dat wakkerde de haat van de Franse revolutionairen alleen maar aan. In 1792 lieten ze de hoofden van koning Lodewijk XVI en zijn vrouw rollen, en verklaarden ze de oorlog aan het machtige Oostenrijk. Daarop gingen Pruisen en Oostenrijk samen de strijd aan, uit angst dat de revolutionaire ideeën zich als een virus over Europa zouden verspreiden, en natuurlijk ook uit vrees dat de eigen konings- en keizerhuizen zouden vallen.

Napoleon werd een nationale held vanaf eind 1795, toen hij opstandige aanhangers van het onthoofde koningspaar in de pan hakte, en daarna Oostenrijkse legers in Italië versloeg. Eer- en veroverzucht braken los bij de Corsicaan, en hij wist zich op te werken tot alleenheerser onder de titel van consul-generaal. Geen Europees land was meer veilig voor hem, en zelfs Egypte werd aangevallen. Hij had zich in zijn kop gezet dat het Heilige Roomse Rijk hersteld kon worden. Met Parijs als hoofdstad zou er één Europa komen, natuurlijk onder Frans bewind. Daartoe kroonde hij zichzelf tot keizer in 1804. En inmiddels woedden overal de napoleontische oorlogen. Zijn broers zette hij op de tronen van veroverde naties.

De Bataafsche Republiek was dan wel met hulp van de Fransen gesticht, maar had in 1795 haar zelfstandigheid behouden. Rond 1800 was de anti-Franse sfeer al grimmig aan het worden. De onderlinge partijstrijd verminderde en de afkeer van de Fransen nam toe. Dat had veel te maken met de krimpende welvaart. De Nederlanders moesten de Fransen honderd miljoen gulden betalen voor hun hulp bij het verjagen van de stadhouder. Maar er was geen welgevulde staatskas om

uit te putten. De Bataafsche Republiek was er desalniettemin minder slecht aan toe dan andere Europese gebieden die letterlijk bezet waren. Ze was onafhankelijk gebleven, er was geen overheersing en geen oorlog.

Met de machtsopbouw van Napoleon veranderde die toch nog tamelijk gunstige situatie. Hij wilde meer geld zuigen uit het land dat hij als een onuitputtelijke schatkist beschouwde, en het beviel hem niet dat de regering daar niet aan meewerkte. Vanaf 1806 vaardigde Napoleon een handelsembargo met Engeland uit, wat desastreus was voor de Nederlandse handel. Op Napoleons aandringen werd de verlichte grondwet vervangen door een andere met minder vrijheden. De Bataafsche Republiek heette voortaan het Bataafsche Gemeenebest. Ook eiste hij wat van die forse Hollandse jongens voor zijn legers op. De Franse aanwezigheid werd steeds duidelijker merkbaar. Overal huisden Franse troepen, waarvoor zonder enig respect historische gebouwen geclaimd werden. De Ridderzaal op het Binnenhof van Den Haag bijvoorbeeld werd gebruikt als paardenstal voor het Franse leger.

Om de Hollanders op de knieën te krijgen, benoemde Napoleon in 1806 zijn broer Louis Napoléon tot koning van Holland en schoot hij het Bataafsche Gemeenebest af. Deze man, die zich weldra Lodewijk Napoleon liet noemen, vatte een zwak op voor Holland, en volgde de verordeningen van zijn broer niet naar diens wensen op. Met het gevolg dat Napoleon hem in 1810 afzette en vervolgens het koninkrijk Holland ophief. Holland werd een provincie van Frankrijk, de censuur werd aangescherpt, kranten en tijdschriften konden niet meer vrij verschijnen, politie en beampten kwamen onder Frans toezicht. De voertaal voor regeringsmededelingen werd Frans.

De Europese idylle van Napoleon eindigde met de Slag van Leipzig, in oktober 1813. Historici hebben uitgerekend dat er in totaal 6,5 miljoen doden gevallen zijn tijdens de napoleontische oorlogen.